

keréknyomok

TÁRSADALMI, ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK

FENYVESI BOGLÁRKA

Az Üresség tanítása – A Tanítás üressége
A sünjetá és az upája viszonyának
áttekintése hínájána és korai mahájána
szövegek alapján 3

NGUYEN THI THANH GIANG

A koreai és a vietnámi holdújév
összehasonlítása mítoszok, legendák,
narratívák alapján 41

CSER ZOLTÁN

A mozgás szerepe a buddhizmus
gyakorlatában 65

FÓRIZS LÁSZLÓ

Szemelvények a Páli Kánonból 75

POROSZ TIBOR

Testélmények és énképzet a nyugati
gondolkodásban 101

SCHREINER DÉNES

Thanato-topográfia: a halál színterei 132

SCHREINER DÉNES

Hintapoétika
Egy élménysorozat leírása 140

FÓRIZS LÁSZLÓ

Dirghatamas 148

FÓRIZS LÁSZLÓ

Öt himnusz a Dirghatamas-ciklusból 182

PROGRAMOK, ESEMÉNYEK

TUDOMÁNY ÉS MEDITÁCIÓ

Mindfulness, együttérzés, etika
Konferencia és nyári egyetem 203

KRITIKÁK, RECENZÍÓK

MAU DAS GUPTA

Women Seers of the Rgveda 206

JONARDON GANERI

Attention, Not Self 208

SUMMARIES IN ENGLISH

210

SCHREINER DÉNES

Hintapoétika

Egy élménysorozat leírása

Mit is csinállok most? Felidézni próbálok egy élményt az emlékezetem segítségével, azaz visszahozni valami meglévőt, vagy elemzem magamban, ami bennem van? Esetleg csak megfigyelem a tudatom e tevékenységek során? És vajon az emlékezet működését miképp határozza meg az, amire irányul? Hogy e kérdésekre választ kapjak, beülök én is a fiam mellett egy hintába, és jól meghajtom magam.

Állok a fiam mellett a játszótéren, hajtom a hintáját, van idő eltöprengeni a hintázás élvezetén. Ott mozog előttem, látom a reakcióit, s ez előhívja gyermekkori hintázásaim élményét. Mintha visszaröptetne az ide-oda repülő hinta a múltba, hogy újból átéljek valami régit, elfeledtetet. Amire rátelepült az azóta eltelt idő, melynek során azért néha-néha hintáztattam egy kicsit, s nem is csak hintaszékben. Ám most mintha áttörne e felnőttkori hintázgatásokén az igazi hintázás élménye, a játék gyermeki komolysága, mikor teljes valóm beleformálódott a cselekvésbe és feloldódott benne. Előre-hátra, megint előre, megint hátra, fel-le, megint fel és megint le. Végtelen, céltalan folyamat, repülés-élmény, elszállni a fák közé, fel az egekbe, lökni, rugaszkodni, szorít a vas oldalról, előlről, hátulról, nincs idő fészkelődni, nincs idő semmire, mert egyfolytában mozgok, tehetetlenül, noha én mozgatom az egészet, lököm magam előre és hátra, közben a lábat felhúzni, mert ha beleakad a földbe, elrontom a dolgot.

Hintáztatás – a megfigyelés útvesztői és az elemzés kacskaringói

De vajon valóban a hintázás élménye ez? Nem csak az emléke, gondolata? Egyáltalán melyik hintázásra emlékszem vissza? Egy konkrét, kitüntetett esetre, vagy csak homályos, meghatározatlan élmények kavarnak bennem? Talán gyermekkori hintázásaim egy sorozatáról van szó, ezek összessége adja ki az élményt magát? Esetleg csak az élmény lényegi magvát találok a felidéző emlékezetben? Egyáltalán miképpen torlódtak össze bennem hintázás-élményeim egyggyé? És ez az egy micsoda? Élményhalmaz, élményesszencia, mely maga nem élmény, noha élményként él bennem? És vajon torlódásról van-e szó, vagy inkább egymásba-épülésről, összeolvadásról? Netán voltak elfeledett, elfojtott élményeim is, kivételek, rosszul sikerült vagy félbehagyott játékok, melyek kiestek mindebből?

Menjünk tovább. Vajon passzív módon bukkant fel az élmény, mintegy tudatos közreműködésem nélkül, vagy aktívan ráirányítottam a figyelmemet, mert emlékezni akartam? S ha nem uraltam közben teljességgel a bennem lejátszódó folyamatokat, úgy ez elégséges bizonyítéka annak, hogy itt élményekről és érzésekről van szó? Ha pedig volt bennem akaratlagos irányulás, úgy ez eltolja az *emlék-élményt* a *gondolat-élmény* irányába?

Igen ám, de amit érzek mindeközben, az végtére is nem lehet a gyermekkori hintázásom érzése, hiszen a fiam mellett állok és hajtom az ő hintáját, vagyis minden jel arra mutat, hogy – már ami a koromat illeti – időközben felnőtt lettem. Legfeljebb egy élmény nyoma van hát bennem, egy ismerősnek gondolt tapasztalatra vonatkozó reflexió, melyet mégis az az érzés kísér, hogy visszahoz valamit abból a régeből. Felidézett élmény tehát, melyben egymásba mosódik az élmény és a felidézés aktusa. Vajon külön tudom-e választani a gyermekkori élményemet a felnőttkori felidézéstől, a kerettől, melyben megjelent számomra? Egyáltalán miképpen tudok hozzáférni saját gyermekkori élményeimhez, mikor jóformán semmi más nem áll rendelkezésemre, mint a saját emlékezetem? Még ha lennének dokumentumok, se érnének sokat, mivel nem faktumokat, hanem emlékeket és érzéseket kutatok. Ráadásul az említett élménytörlődés és leellenőrizhetetlenségnek a tudata szintén befolyásolja mindezt. Mi több, sok minden később tapasztalattá formálódó élmény is rárakódott ezekre, és akkor még nem beszélünk a hintázásra vonatkozó megszerzett tudásról.¹

Hanem álljunk meg egy pillanatra! Mit is csináltam ez idáig? *Felidézni* próbáltam egy élményt az emlékezetem segítségével, azaz visszahozni valami meglévőt, behatolni valami elfedettbe? Vagy inkább *elemeztem* magamban azt az élményt, anélkül, hogy megváltoztattam volna? Esetleg csak – amint Husserl utal rá² – *megfigyeltem* a tudatomat e tevékenységek során?

A felidézés, az elemzés és a megfigyelés az élmény szekvencialításával szembesít. Nem egyszerűen egy konkrét hintázás él bennem a maga élességével vagy homályosságával, hanem egy egész sorozat, melyben sajátos kontúrokkal rajzolódik fel egy kép, mely múltam különböző eseményeiből tevődik össze. Milyen emlékeztetipust von maga után egy ilyen élménysorozat? Mi a jelentősége annak, hogy időben szétterülő, egymásba-épülő élményeket akarok megragadni, melyekhez hasonlóval számtalannal rendelkezem, mint például az úzás, az autóvezetés, a járás, az evés vagy éppen a szeretkezés élményeivel.

Vajon az emlékezet működését meghatározza-e, s ha igen, miképpen, az, amire irányul? És a felidézés műveletét mennyiben befolyásolja az a testi szituáció, amelyben megtörténik? A valós idejű folyamatok (felidézés, emlékezet, figyelem, elmélkedés, írás, beszéd) struktúrái miképpen íródnak bele az élménybe magába?

Az eredeti játszótéri felidézés néhány héttel ezelőtti, ezen aktus maga is élménynyé változott, *másodlagos élménnyé*, melyet most a gép előtt egy *másodlagos felidézésnek* vetek alá. És ha figyelmemet ama bizonyos sorozatra irányítom, úgy azt tapasztalom,

¹ Érdekes lenne például végiggondolni a hintázás kultúrtörténetét és megközelítésmódjait a repülés ősi emberi vágyától kezdve a rituális vagy éppen termékenységfokozó hintázásokon keresztül a modern játézterek kialakításainak pedagógiai-pszichológiai szempontjaiig. Ám most nem ezt tesszük.

² Edmund Husserl: *Logikai vizsgálódások* V. 12. §. Lásd Husserl 1901: 355, magyarul in: Varga – Zuh 2009: 32.

hogy spontán módon azokra a hintázásaimra emlékszem vissza, mikor már tudtam magam hajtani, noha persze én sem így kezdtem, és ha jobban megpiszkálom, ott lapanganak mögöttem azok az élmények, mikor valaki más, például apám vagy anyám hajtotta a hintám. Igen, most már érzem a hintámat hátulról érő ütősszerű lökéseket, a boldog tehetetlenséget, a szédült tétlenséget, a passzivitás eksztázisát. Ebbe ékelődik be, ebből bontakozik ki önálló hintázásaim későbbi élménye, az előre- és hátradőlésekkel, a láb ellentétes mozgásaival.

De térjünk vissza a játszótérre! Ahogy figyelem a fiam, próbálom elképzelni, hogy ő is hasonlókat él át. Élvezi a repülést, nevet nagyokat, énekel, talán úgy érzi, elszáll messzire, fél is egy kicsit, szédül is, kellemes élményes a zuhanáskor és az emelkedéskor, mint mikor szakadékba nézünk, furcsa nyilallások a gyomor és az ágyék tájékán.³ A látótér állandó változása, a világ kitérülő/kiterülő és örmagába visszatérő/visszavonódó mozgása. Lehunyja a szemét e szédületben, ebben az óriási ringatásban, ahogy én is imádtam lehunyni, ha azt a belső nyomást akartam élvezni, ami közben feszített lehatolva a zsigereimig. Ami minden félelem ellenére nem volt rossz, de tulajdonképpen jó se, az élvezet velejárója inkább a borzongás volt, melyet akkor még nem egy gondolat vagy egy műalkotás, nem is az érzelmek vagy a lelki rezdülések bonyodalmassága okozott, mint később, hanem maga a test, melyet a mélybe még vissza nem húzódo lélek járt át.

Ha így van, akkor talán a test közelebb visz a megoldáshoz, gondolom. És arra jutok, hogy ha a kisfiam számára is mindez csak később válik tulajdonképpeni élménnyé, mert most még innen van számára a konkrét élmény-mivolton, innen van a lelki bensőség teljes kialakulásán, úgy talán én sem a tudati emlékeimet kell, hogy faggassam, hanem saját testem emlékezetére kell ráhagyatkoznom.

Beülök hát én is mellé egy hintába, és jól meghajtom magam.

Hintázás – a felidézés mámore és a test emlékezete

Ott hintázom vele együtt, a testemmel idézem fel, amit kutatok. Megpróbálom megragadni, ami adódik:

Elindítom a hintát, belehasítok a térbe, erőteljes lökéseket teszek, repülök és zuhanok, valami kényszer folytán el akarok szállni, szét akarom törni a levegőt, a világot, szétszakadni vágyom, kiesni, beleajulni ebbe az egészbe.

Aztán ahogy elindul a hinta, mégis belesimulok a térbe, a levegőbe, hullámzok valami lágyban, könnyed emelkedést és süllyedést tapasztalok, ringatózást, puhaságot, melynek átengedem magam.

Behunyom a szemem.

³ A hintázás Roger Caillois tipológiájában az *ilinx* játékfajtába illeszthető. Lásd Caillois (2001) 23. skk. o.

Nem befelé figyelek, nincs belső, egy vagyok a külsővel, saját magam testen kívülsége vagyok. Ám ez a külsődlegesség testemen belül van, nincs hát külső sem, csak az önmagába forduló test, ez vagyok, ez a saját maga felszínére törekvő, élményakaró, szédülésmegszállott, mélységmámorosodott anyag. Nyilallás, végigfutás, nyomás, liftszerű ugrálás, ellenállhatatlan haladás a szétrepedés vagy feloldódás felé.

Kinyitom a szemem.

Felhő vagyok, ég, levegő, fakorona, hinta – repülés, de visszacsapódó mozgás is, visszarántás és hátraemelkedés, aktivitás és passzivitás egysége és váltakozása, alakított és elszenvedett lét egyszerre. Lengés és lökés, abbagyhatatlan mozgás, mely ugyanakkor a csillapulás, a nyugvópont felé tart. És hatalmába kerít az érzés, hogy ez az *abbagyhatatlanság* egy másikra is utal. Hogy végtére is csak felerészben térek vissza a földre, ha abbagyom a hintázást, hiszen hiába strukturálok át a mozgást, igazítom vissza, csillapítom le testemet a járáshoz, az még ide-oda libbenve és szökdelve, könnyed-szédült tánclépéseivel meghatározatlan ideig őrzi a benne felkeltett mozgás impulzusát. Ám mindezek ellenére hintázásom állandó harc is a továbblendülésért, egyfajta „munka”, mely egy idő után pihenésért kiált, hintám folytonosan lassul, mintegy azt sugallja, hogy „meg akar” állni, testemnek keményen küzdenie kell a levegőben maradásért, akárha ólomszárnyakon repülnék.

Ez a kettősség a játék játékosságát idézi fel: hogy itt nem a harc, a nyeres a lényeg, hanem a létezés amúgy rejtett dimenzióinak megtapasztalása, ugyanakkor nem is pusztá játszadozás mindez, hanem létalakzat, csak épp olyan, mely időlegesen kivonta magát a mindennapi tevés-vevés praktikus kényszerei alól. Nem gyakorlás vagy előkészület hát valami komoly, valóságos feladatra, munkára, hanem maga a legvalóságosabb cselekvés, melyre talán épp akkor készülünk fel, mikor nem játszunk.⁴

Ekkor tűnik elem az abbagyhatatlanság harmadik alakja. Egy különös gondolat, hogy talán mintha folyton hintáznék, mintha ez lenne a tulajdonképpeni életformám, melyet néha – olykor évekre – szüneteltetek. Ilyenkor aztán megfedkezem igazi valómról.

Merthogy végül is a fiam mellett az volt a határozott benyomásom, hogy ez a hintázás én magam vagyok, hogy ez vagyok én, magamhoz térek vissza benne. Mégsem felejtetem el, mert nem felejtethető, van egy hintázó énem, egy a hintázásban önmagát elvesztő önmagam, én ez a nem-énszerű állapot vagyok és minden időleges megszakítás ellenére mindvégig „berne maradtam” e folyamatban.

Soha nincs kiszállás.

⁴ Gondoljunk Friedrich Schiller híres kijelentésére a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* tizenötödik darabjában: „... az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik.” Lásd Schiller 2005: 206. Hans-Georg Gadamer pedig – Huizinga nyomán – a játékvilágot szembeállítja a célok világával. Lásd Gadamer 1984: 91.

Most pedig a testi emlékezet és a felidézés mámora adja már át helyét az elemzésnek. A fentiek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1.) A hintázás a világban lét észlelés előtti lehetőségeit mutatja fel. Az „egyhelyben repülés” folytonosan ugyanabba visszatérő mozgása az észleleti világ változásait is visszavezeti a kiindulóponttra. Ha tetszik, tulajdonképpen semmi újat nem érzékelek, miután kimerítettem az emelkedés és süllyedés számomra elérhető lehetőségeit.

a) Ámde az észleleti világ dinamikus statikussága egy benső dinamikusságot rejt, a hintázásban feltorlódozó benső tapasztalat és időélmény irreverzibilitását. Azaz a hintázásban egyre inkább beleolvadok a látszólag ugyanabba, vagy éppen megunva a dolgot kiszakadok belőle, mindenesetre máshova érkezem vissza, mint ahonnan elindultam. Az észleleti átalakul, a külső állandósága befelé, a belső áramlása kifelé irányít, a kettő együtt úgy viselkedik, valahova, hogy nem visz el sehova.

b) Ez a látszólag „értelmetlen” mozgás a percipiális lét primátusát fokozatosan megszünteti, és a prepercipiális létbe vet vissza, a tiszta, észlelésmentes, de legalábbis a külső észlelést háttérbe szorító mozgás életterébe. Sajátos regresszus ez.

c) Az észlelés tehát belesző, de ki is szakít a világból – ámde nem meríti ki a világban léte. A testi lét – mely az észleleti fenomenalitás talaja – ugyanis eredendően nem észlelő jellegű, ezt csak a testről való gondolkodás emeli ki belőle önnön eredeteként. Schopenhauer⁵ és Henry⁶ nyomán alapvetően mindez valami spontán életszerű anyagságként, az élet önadódásaként írható le.

2.) Az emlékezet működését meghatározza az, amire irányul. Nem egyszerűen módszer-tanilag, amiképp minden tárgy meghatározza a tudati vonatkozás módját, és nem is csak hangulatilag, ahogy a hinta ide-oda lengései a múlt és jelen közti ingázást vonják maguk után. Hanem strukturálisan is: a hintázásra irányulva az emlékezet is mintegy „hintázni” kezd. Az emlékezet saját térbelisége ugyanis nem tisztán euklideszi jellegű, melybe pusztán be- és kilépnek az emlékek, hanem maga is megváltozik az emlékezeti működés során. Az emlékezet tehát önnön struktúráját az emlékezés folyamatában újraíró szerveződésnek bizonyul.

3.) A felidézés műveletét, mint ahogy egyéb elmeműveletet is, alapvetően meghatározza az a – Merleau-Ponty-val szólva⁷ – testi szituáció, amelyben végbemegy. Ez azt is jelenti, hogy más dolog például a levegőben hintázva vagy a vízben úszva emlékezni, elemezni, stb., mint a szárazföldön. A gravitáció ingatag hatalma néha súlyos gondolatainkban mutatkozik meg, máskor könnyed tréfáinkban.

⁵ Lásd Arthur Schopenhauer 1991.

⁶ Lásd Michel Henry 2013.

⁷ Lásd Maurice Merleau-Ponty 2012: 231.

Hinta-palinta – mondókázás, belefeledkezés az emlékezésbe

Ismét vissza kell térnünk a játszótérre.

Hinta-palinta, hintázik a... – és itt a mondóka szövegébe, a kitöltetlen helyre beillesztem a kisfiam nevét. A mondóka ritmusa a hintázáséba vegyül, együtt alkotnak egy egységes világot, a hintázás és mondókázás átélhető és hallható közös világát. Ám azzal, hogy ezt teszem, kisfiam már nem csupán száll a hintával egy aláfestő szöveget hallgatva, hanem a róla szóló versikére figyel, mely saját cselekvésével szinkronban meséli el neki mindezt. Átélt hintázása – nekem legalábbis így tűnik – az elbeszélttel kerül kapcsolatba, saját élménye, testtapasztalata a szövegben leírt képpel, hintázásba feledkező énje a külső nézőpontból megragadottal. Hintázva azonosulni kezd azzal, akiről a mondóka szól. Immár kívülről is „látja magát”, és fokozatosan elsajátítva ezt a külső képet így kettős élete lesz, ezzel növeli a hintázás élvezetét.

Ámde kisvártatva rájön, hogy maga is mondogathatja a rigmust, hogy saját szavaival is létrehívhatja az átélt önmaga és a mondókabeli én közti egységet. Elkezd hát ő is, innentől együtt mondjuk, együtt teremjük meg lökésről lökésre, sorról sorra az egységet. Közösen alkotunk és alkotódunk is, hiszen mindketten létre is jövőnk mindeközben. Ő hintázó gyerekként, én hintáztató apaként, ő teremtként, én mondókázó emlékezőként, örökké hintázó gyerekként. Hinta-palinta – mondjuk egyszerre, egymáshoz igazítva szavaink ritmusát, szavainkat meg a hintához, hintánk kezünk mozgásához idomul, melyet a szöveg ritmusa irányít. Körbe-körbe, előre-hátra, fel-le és így tovább a végtelenségig.

És miközben folyik a játék, hirtelen azt mondja nekem, hogy hinta-palinta, hintázik a... – és itt a mondóka szövegébe, a kitöltetlen helyre mintha beillesztené az én nevem. Apa is hintázik, mondja, de nem hallom jól, mert én is mondom a magamét, és közben azon gondolkodom, hogy talán elkalandozhattam az imént. Igen, próbálok visszaemlékezni az előző percekre, nem könnyű, mert a mondókát most sem hagyom abba, de úgy rémlik, mintha én is beleszóttam volna a saját nevemet az előbb. Rám mosolyog, én órá, kölcsönviszonyunk kinyithatott valamit a tapasztalati mező belsejében, mert apám hangját hallom, ő mondogatja már a nevemet, ott vagyok gyermekkorom játszótérén, anyám távolból integet felém, hintázom előre-hátra, fel-le, körbe-körbe.

Ott vagyok, de nem emlékezem. Nem emlékszem semmire.

A közel- és távollét ritmikája

Mert valóban nem emlékeztem semmire azon a játszótéren. Nem emlékeket idéztem fel, hanem mintegy visszacsúsztam a múltba. Mintha jelenem lefolyt volna szavaink és mosolyaink lefolyóján egy régebbi jelenbe, az időt egybetartó medren ütött lyukon keresztül. Addig-addig

mondókáztunk kisfiammal, szavainkkal beazonosítva, rögzítve magunkat és cselekvéseinket, mígnem végül elillant mindez, hogy aztán egy kettőnkénél tágabb összefüggérendszer, egy rajtunk túlnyúló időbeli láncolat nyíljon ki előttünk a közös élményben.

Kopp-kopp-kopp, persze nem így kopog a klaviatúra, míg gépelek, de ez az önmagának sem megfelelő hang jelzi a törést, ami a gyermekkort megidéző játszóterí melázás és e pillanat közt van, melyben mindez most leíródik. És talán jelzi azt a törést is a mostani és innen nézve jövőbeli állapot közti, melyben e szöveg elmondódik valahol vagy elolvasódik valaki által. Töréseket egyesítve nem egyesítő törés, mely legalábbis utal a gondolkodásnak szembe-szegülőre, egy olyan tudatállapot távollétére, mely maga is a távollétre irányul, ám miközben ezt közel engedi magához, nem jut bizonyosságra önmaga felől. Ujjam belenyomódik az engedelmes, ám mégis ellenálló billentyűbe, tekintetem sorokon fut át.

S végezetül, ahogy e másodlagos élményt figyelgetem, a játszóterí felidézés felidőzését, az emlékezésre irányuló emlékezést, a következő gondolatok ötlenek fel bennem:

1.) Amit a hintázás felmutatott, csak annak figyelembe vételével általánosítható, hogy maga a gondolat – és a felépített elmélet – is egyszeri élettörténetbeli esemény, „igazsága” a befogadói pillanatban rejtőzik.

2.) Az előre-hátra hintázással és mondókázással létrehozott speciális emlékezetstruktúra, az úgymond *hintázó emlékezet* feloldja az emlékező én szilárdságát, egyfajta visszacsúszást eredményezve az időben. A múltbeli élmény szekvencialitása pedig olyan láncolatot hoz létre, melyben hozzáfűződik a jelenbeli állapot az egykorvolthoz, a fiamat hintáztató, emlékező valóm az apám által hintáztatott gyermekkori énemhez.

3.) A testi emlékezet, a testi felidézés stb. fogalmait ki kell egészíteni a rajta végzett munkáival.

a) A valós idejű folyamatok (felidézés, emlékezet, figyelem, elmélkedés, írás, beszéd, etc.) struktúrái – Derridával szólva – beíródnak az élménybe, azzal szétbogozhatatlan gombolyagot képezve.

b) A szöveg felolvasása/elmondása, a hangsúlyok, a ritmika alakítanak a gondolatokon, akár visszamenőlegesen is. A konkrét élmény nem csak az élményáramban áramlik, hanem folytonosan úton van a rá irányuló tudati magatartásmódok valamelyikén, ezek fázisain keresztül van alakulásban, hol kihűl mintegy, hol felforrósodik.

Az a valaki pedig, aki együtt hintázott fiával és apjával, aki eggyé vált az éggel, a fákkal, a hinta játékaival – nos, ő nem tért vissza, ottmaradt azon a játszóterén, ahol minden elkezdődött egykor.

Irodalom:

- Caillois, Roger 2001. *Man, Play and Games*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Gondolat.
- Henry, Michel 2013. *Az élő test. Válogatott tanulmányok*. Pannonhalma: Bencés Kiadó.
- Huizinga, Johan 1990. *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. Szeged: Universum.
- Husserl, Edmund 1901. *Logische Untersuchungen. Zweiter Theil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Halle: Max Niemeyer.
- Merleau-Ponty, Maurice 2012. *Az észlelés fenomenológiája*. Budapest: L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület.
- Schiller, Friedrich 2005. Ford. Papp Zoltán. *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest: Atlantisz.
- Schopenhauer, Arthur 1991. *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Európa.
- Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) 2009. *Husserl és a Logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Budapest: L'Harmattan.